

Lysande frånvaro

– om senmedeltida lampor

Linda Qviström

On the absence of late medieval lamps in Sweden. From a handful of written documents, we know that lamps were used in churches, and probably in castles, in late medieval Sweden. But the texts do not tell us what kinds of lamps were used, or if they were employed in other contexts. The relative lack of relevant archaeological finds from this period is discussed in this article, together with the forms of lamps and fuels that may have existed.

Mycket av den materiella tillvaro som omgivit människor i det förflutna finns inte bevarad vid arkeologiska undersökningar. Saker har eldats upp, återanvänts eller brutits ned. Bland senmedeltida fyndmaterial hör lampor till det som kan tyckas saknas i repertoaren vid undersökningar i Sverige. Från andra tider och platser vet vi att lampor i regel har tillverkats i sten, keramik, metall eller glas. De båda första materialen är beständiga. Järn korroderar visserligen men hör till det som regelmässigt påträffas vid arkeologiska undersökningar, vilket också gäller glas. Här påverkar den kemiska sammansättningen, både glasets och jordens, hur väl materialet

bevaras (Bohm et al. 2005, s. 15–16). Sammantaget är förutsättningarna för att föremålen ska bevaras inte sämre än för andra järn- eller glasföremål. Vad beror det då på att så få fragment av lampor hittats? Har de inte kunnat identifieras eller har lampor helt enkelt varit väldigt ovanliga?

Lampfynd

Från tidig medeltid finns betydligt fler arkeologiska fynd av lampor, av sten och keramik. Keramiklampor har främst hittats i tidigmedeltida handels- och hantverksplatser. Åtskilliga fynd finns från Lund och Sigtuna. Lampor har också hittats på en

rad andra platser och nyligen har ett flertal tidigmedeltida fynd gjorts i Enköping (Wahlöö 1976; Ehn & Gustafsson 1984, s. 61; Ekre et al. 1994, s. 75; Roslund 2001, s. 280, tabell 237, kat. 56, 60 och 82; Bäck 2008, s. 205; Bäck & Roslund 2017, s. 60–61; Johansson 2019a–d; Mathias Bäck, muntligen 2019). Både lägre lampskålar och lampor på fot har hittats. En modell är timglasformad och motsvaras av lampor i sten med samma form, bland annat hittade i Norge, där ett stort antal stenlampor av olika modeller finns, huvudsakligen daterade till första delen av medeltiden (Grieg 1933, s. 90–97; Cinthio 1983; Bernhardt 2005).

Från tidig medeltid finns också stora stenlampor, så kallade luminarier, med flera bränsleskålar (Stolt 1977; 2001). Dessa ses som kyrkliga föremål, vilket troligen även gäller en del av de mindre stenlamporna från denna tid, inte minst de dopfunts- eller timglasformade (jfr Cinthio 1983; Bernhardt 2005). Andra stenlampor har dock, liksom förmodligen de tidigmedeltida lampor i östersjökeramik som framför allt hittats på hantverks- och handelsplatser men även förekommer på landsbygden, använts exempelvis i verkstäder.

Lamporna av keramik tycks ha använts ungefär fram till mitten av 1200-talet. Samma iakttagelse har gjorts vid sammanställningar av material från London (Roslund 2001, s. 209, 286; Brorsson 2002, s. 154; Egan 2010, s. 126). I Sverige tycks

även lamporna av sten till stor del ha kommit ur bruk vid denna tid. Från och med högmedeltid försvinner med andra ord lampfynden i stort sett helt från kulturlagren och samlingarna. Inte förrän under tidigmodern tid dyker nya sådana åter upp, av rödgoods och senare även av järn. Torbjörn Brorsson har föreslagit att ett ökat användande av ljus, av vax och talg, avspeglat i bruket av ljusarmar av järn, kan ha övertagit lampornas roll under högmedeltid. Detta stämmer förmodligen till stor del – mycket få av de ljushållare som hittats hör till tiden före 1200-talet och användandet tycks ha ökat under senmedeltiden. Utifrån Londonfynden anmärker Geoff Egan dock att keramiklamporna här ersattes av lampor av glas (Egan 2010, s. 126). Fragment av glaslampor har även påträffats i Skandinavien, men antalet exempel är, enligt Georg Haggrén som letat efter sådana, mycket få. Från Sverige finns enstaka skärvor från Vadstena och möjligen Uppsala (Georg Haggrén, muntligen 2017).

Även i ett långtidsperspektiv är fynd av lampor något mycket sällsynt i Skandinavien. Enstaka fynd finns från ertebölletid, därefter dröjer det fram till vikingatiden innan några lampor åter dyker upp (Hultén 1980; Heron et al. 2013). I Sverige finns inga kända fynd av vikingatida stavlampor av järn, som de som hittats i högstatusgravar i Norge, däremot finns enstaka enkla keramiklampor från det vikingatida Birka (SHM inv. 5208:2370; SHM

inv. 5208:2371; Wallem 1907, s. 2; Bäck 1996). En möjlig, närmast obearbetad stenlampa har också hittats vid en stor undersökning i Gilltuna i Västerås, där fyra gårdslägen med datering från förromersk järnålder och fram till 1000-tal undersökts. Fyndet kan inte knytas till någon daterande kontext men har, genom paralleller till lampor från atlantområdet, föreslagits vara från övergången mellan vikingatid och medeltid (jfr Sundkvist & Eklund 2014, s. 147–148).

Lampor är sammanfattningsvis med några undantag ovanliga fynd vid arkeologiska undersökningar i Sverige. Enbart utifrån de arkeologiska fynden kan beläggen sägas vara få för att lampor använts under senmedeltiden här. Det finns dock, som vi strax återkommer till, såväl skriftliga belägg som avbildningar av lampor, vilket talar för att lampor trots allt använts, åtminstone i vissa sammanhang.

Lampbränsle

Någonting som tagits som en indirekt indikation på att lampor använts är tillgången till lampbränsle. Den omfattande tranframställningen i Stockholm under senmedeltiden, som syns tydligt i de skriftliga källorna, skulle ur den här synvinkeln i sig kunna ses som ett argument för att lampor använts här. Mycket av tranet exporterades dock och det är inte en självklarhet att det användes lokalt som lampbränsle, eller ens att detta var det

huvudsakliga användningsområdet för varan. Förutom som bränsle i lampor har tran använts för olika skinn- och pälsarbeten och för att täta bland annat båtar med samt för medicinskt bruk (Granlund 1974, sp. 552; Yrwing 1974, sp. 560).

De medeltida glaslamporna antas generellt ha eldats med flytande bränsle, som olja eller tran, medan det är mer ovisst vad som eldades i de tidigmedeltida, öppna lamporna av sten och keramik. Olika varianter av flytande men även fast fett, från vatten- eller landlevande djur, är tänkbara som bränslen (jfr Brenker 2014, s. 167–168). I i S:ta Katarina klosterkyrka i Durham beskrivs munkarna ha använt talg i sina lampor i sovsalarna och kyrkan, och från södra Tyskland finns vida, skålformade keramiklampor från 1100- och 1200-tal som eldats med samma bränsle (Lees 1882, s. 391; Brenker 2014, s. 167). I senare tiders loglampor, använda vid tröskningen på östkusten i Sverige, har även tjära och beck nyttjats som bränsle (Berg 1939, s. 12, 22; 1982, s. 69).

Dokumenterade spår av tranframställning är, med några undantag, förhållandevis ovanliga. I Sverige finns enstaka gropar från sten- respektive bronsålder som har diskuterats som möjligen kopplade till framställning av tran (Österholm 1997, s. 163–164; Persson et al. 2002, s. 16–17). I Nordnorge, främst i norra Troms och Finnmark, finns spår av mer storskalig framställning. Över 700 stenklädda

gropar där tran sannolikt tillverkats av valfett har konstaterats här. Av dateringarna att döma tycks verksamheten ha varit som mest intensiv 600–900 e.Kr. De norska stenslampor som hittats är något yngre, de hör främst till slutet av vikingatiden och den tidiga medeltiden. Gørill Nilsen påpekar att det, med tanke på detta, inte är troligt att det tran som producerades i Nordnorge i huvudsak användes som lampbränsle, åtminstone inte lokalt. Hon lyfter istället fram tranets betydelse som tätningsmedel, inte minst för båtar, och menar att framställdes för export (Nilsen 2017, s. 234–235, 242–245; Hennius et al. 2018, s. 614). Exemplet kan delvis ses som en parallell till de skriftliga beläggen för framställning av tran i Stockholm under senmedeltiden eftersom det även här i stort sett saknas lampfynd som kan kopplas till tranframställningen. Om och hur mycket som användes till lampbränsle i sekulära miljöer är därför osäkert. Åtminstone delar av tranet bör dock ha använts för inhemskt bruk, som lampbränsle, med tanke på kyrkornas lampor, vilka vi återkommer till.

Tranframställningen i Stockholm skedde i de så kallade själabodarna (Granlund 1972, sp. 695; Dahlbäck 2002, s. 40). Det äldsta omnämmandet av dessa är i ett diplom från 1305. Bodbenämningen till trots framställdes tran inte enbart av säl, utan även av fisk (SDHK 2084; Granlund 1972, sp. 695; 1974, sp. 552; Yrwing 1974, sp. 560). Tran-

framställning ägde också rum på flera platser runt Östersjön. I Österbotten och på Åland hade säljakten en stor betydelse under medeltiden, och tranframställningen syns i flera skriftliga källor från 1500-talet, bland annat i skattelängder. Både tran och sälspäck exporterades i stor mängd via Åbo (Vilkuna 1972, sp. 690–691; Kerkkonen 1974, sp. 561). Under senmedeltiden gick mycket av exporten till hansestäderna. Priserna steg kraftigt mellan 1300 och 1500, vilket Odd Vollan antar berodde på ökade behov av belysning (Vollan 1974b, sp. 559–560). Även användningen inom sjöfarten kan dock ha varit ett viktigt avsättningsområde.

En anläggningstyp som föreslagits höra samman med trantillverkning, vilket dock är omdiskuterat, är så kallade lerbottnar. Dessa sammanfaller delvis både tidsmässigt och rumsligt med de tidigmedeltida lampfynden i Skåne. De lerklädda, tråglänkande groparna är ofta ett par decimeter djupa och belägna nära kusten. Ett stort antal har hittats i Malmö, Falsterbo och Ystad men även på andra platser längs Skånes kust samt i Blekinge och på Själland. Lerbottnar har även identifierats på Öland och möjligen vid Paviken på Gotland (Stenholm 1981a; 1981b; Ersgård 1988, s. 41; 2006, s. 53–56, 62; Cassel 1999, s. 35–36). Anläggningstypen tycks ha varit i bruk från mitten av 1100-talet och fram till omkring 1300 (Ersgård 2006, s. 53). Leifh Stenholm är den som argumenterat för att anläggningar-

na har använts för framställning av tran. Även andra förslag på användningsområden kopplade till sillberedning har framförts, inte minst i den livliga debatt som ägde rum i META under det tidiga 1980-talet (Stenholm 1981a, s. 28–29; 1981b; 1981c; Wallin 1981; Ersgård 2006, s. 56). De funktionella tolkningarna har ifrågasatts av Lars Ersgård, som istället vill se lerbottnarna som en symbolisk markering av rätten att handla på marknaden, tillkommen i samband med en muntlig överlåtelse (Ersgård 1988; 2006, s. 59–60), vilket dock inte utesluter en samtida, praktisk funktion. Ronnie Liljegren och Henrik Axrud har också påpekat att lerbottnarna inte är en helt enhetlig anläggningsskategorier, och att de kan ha olika bakgrund (Liljegren 1981; Axrud 2015).

Om trägen använts för tranframställning skulle deras försvinnande, som Stenholm påpekar, kunna sättas i samband med ett ändrat produktions sätt – att tran började framställas genom kokning (Stenholm 1981a, s. 28–29; 1981b). På språkliga grunder har det föreslagits att den nya metoden införts från Tyskland. Förändringen innebar att tranet inte längre framställdes direkt i gropar, utan att råmaterialet först hanterades i tunnor och sedan i kokkärl (Vollan 1974a, sp. 559–560; Stenholm 1981a; 1981b).

Oavsett om tolkningen att lerbottnar använts vid tranframställning stämmer eller ej ger den äldre tillverkningsmetoden vid handen att mycket enkla anläggningar kun-

nat användas för framställning av tran, åtminstone om slutprodukten skulle användas som lampbränsle. För belysning har tran kunnat utvinnas ur i stort sett vilka fiskar och vattenlevande däggdjur som helst, med enkla framställningsmetoder, medan andra krav funnits vid till exempel skinnberedning (jfr Tidström 1891, s. 63). Fett från exempelvis val och säl behövde inte heller förädlas för att kunna eldas i öppna lampor och Olaus Magnus tycks inte dra några skarpa gränser mellan tran, lyse och valspäck (Olaus Magnus 1555, bok 2 kap. 17, bok 21 kap. 20).

Förutom i gropar kan tran potentiellt även ha framställts i flyttbara behållare av exempelvis trä, skinn eller keramik. Från sen tid finns uppgifter från Bohuslän om hur små mängder tran framställdes genom att torsklever lades i flaskor som hängdes upp ute i solen (Sjögård 1990, s. 39). Enkla, och kanske till och med mobila, anläggningar skulle delvis kunna förklara den småskaliga tillverkningens relativa osynlighet i det arkeologiska materialet.

Med början under 1500-talet, men framför allt under 1600- och 1700-talet började, som redan nämnts, en ny generation lampor att användas. Mikael Johansson har identifierat tidiga exempel från Stockholm, som från 1500-talet och framåt importerades från Holland (Johansson 2007, s. 57). Något senare, under 1600–1800-tal, har lamporna åtminstone i södra Sverige

ingått i lokala keramikers repertoar. Både lampor av keramik och järn försågs vid den här tiden oftast med en droppskål, utöver bränsleskålen. Den typ av keramiklampor som varit vanligast i Sverige och Danmark har skålformad bränslebehållare och kombinerad fot och droppfat, ofta försedda med en snås, samt ett öra på bränsleskålen eller mellan denna och foten/droppskålen. Den sistnämnda varianten har varit vanlig i Norge, men även i västra och södra Sverige (Se t.ex. SHM 21144:499–500; Lagerberg 1910, s. 70, fig. 10; Lithberg 1916, s. 166–169; Schrøder 1964, s. 13; Berntsen 1965; Walerius 1973, s. 113–115). Framför allt i de sydvästra delarna av Sverige finns fynd, och bevarade exemplar, av den här typen av lampor både från städer och landsbygd. I övriga landet är lamporna mer knutna till städerna. Från landets södra och västra delar finns även huvuddelen av beläggen för tranlampor av järn, främst från 1700-talet och framåt (Berg 1982).

För den här generationen lampanvändande finns det, till skillnad från den tidigare, en tydlig koppling till samtida spår efter tranframställning. Merparten av de lämningar efter trankokning som finns registrerade i Sverige, närmare 90 stycken, finns i Bohuslän och hör till 1700-talet (FMIS, sökord ”tran”). Tran hade redan tidigare framställts för husbehov i detta område, men det var under 1700-talet tillverkningen skedde i större skala, på minst 400 platser (Pettersson 1999, s. 10, 18).

Texternas och bildernas lampor

Bland de senmedeltida, skriftliga beläggen finns få som berör bränslet i lamporna, men där detta nämns är det fråga om tran. Då Sten Sture skänkte gods till dominikanernas kyrka i Västerås 1503 för att bekosta en lampa specificeras att medel ska gå till sältran (SDHK 34639). Olaus Magnus uppger att tran eller lyse – som är ett äldre begrepp och möjligen hör ihop med tran som framställts utan kokning – av val och säl användes som lampbränsle (Olaus Magnus 1555, bok 2 kap. 17; Vollan 1974a, sp. 549–550).

Om vi ska tro Olaus Magnus var lampor något som vid mitten av 1500-talet, eller kanske snarare strax före reformationen, främst användes i kyrkor och av frälset i Norden (Olaus Magnus 1555, bok 2, kap. 17). Flertalet av de skriftliga belägg som finns för senmedeltida lampor kommer också från kyrkliga sammanhang. Sakraments- eller evighetslampor som skulle hållas ständigt brinnande har enligt dessa funnits i en rad större kyrkor, framför allt klosterkyrkor och domkyrkor. Det äldsta, skriftliga omnämnandet från Sverige är från 1293. Lamporna kunde i kyrkorna fästas i en ljuskrona eller hängas upp ensamma, vanligen vid högaltare men även vid sidoaltare. I Europa nämns evighetslampor redan på 380-talet, men först under 1200-talet började påbud utfärdas om att ständigt brinnande lampor skulle finnas vid den

invigda hostian. Återkommande synodbeslut under senmedeltiden visar att det gick långsamt att införa bruket i Sverige. Sakramentskulten, som lamporna var knuten till, slog inte igenom brett i Norden förrän sent, under slutet av medeltiden (Stenberg 1959, s. 76–77).

Evighetslamporna installerades ofta genom en donation. I några fall omtalas i stället eviga ljus, men det är osäkert om det verkligen rörde sig om ljus eller om det i praktiken var fråga om lampor. Karl Magnusson skänkte 1384 jord till Uppsala domkyrka för ett ständigt brinnande ljus på S:t Eriks altare och riddaren Gregers Bengtsson i Benhamra utfärdade 1466 ett brev där han bland annat skänker gods som ska bekosta ett evigt brinnande ljus framför Mariabilden i Riseberga kloster (SDHK 12652; SDHK 28584). Till högaltaret i Uppsala domkyrka skänkte Sten Sture och Ingeborg Åkesdotter 1477 en lampa som skulle vara tänd dag och natt från 1 november och fram till 1 januari varje år. Den skulle hänga i en ljuskrona framför S:t Eriks altare (SDHK 30315; Hildebrand 1898–1904, s. 553; Bengtsson 2010, s. 171–172). År 1498 ska dessutom kaniken Olof Ingevaldsson ha skänkt en lampa utan fot, som skulle hängas mitt i högkoret i domkyrkan (Bengtsson 2010, s. 171–172). I ett brev från 1451 anges riddaren Svarte Åke Jönsson i Närke sälja jord för att finansiera en lampa i S:t Annas kor i Vadstena kloster (SDHK 25883) och i Storkyrkan i Stockholm om-

talas 1471 ”det evärdeliga ljus” som brinner framför Helga Lekamens kor (De Bruun et al. 1924, s. 189).

Från Danmark finns en donation omnämnd redan 1244 som skulle bekosta en brinnande lampa i Skovklosters kyrka. I Haderslev nämns sakramentslampor 1451 och 1468 (Stolt 1977, s. 205, not 70). År 1310 skänkte vidare Cecilia, änka till Johan Kalv som varit den danske kungens marsk, en sakramentslampa till predikarbrödernas kyrka i Lund. Ett halvår senare förtydligas att just denna punkt i donationen var den viktigaste. Om avkastningen från godset inte skulle räcka till det Cecilia angett skulle den brinnande lampan prioriteras (SDHK 2329; SDHK 2371).

Lampor nämns även vid andra tillfällen. I samband med S:ta Katarinas skrinläggning i Vadstena 1489 tändes hela 563 lampor i kyrkans korsmitt. Nils Ragvaldson, som skildrat händelsen, nämner lampor i kronor. Möjligen var alla placerade på detta sätt (Fritz & Elfving 2004, s. 36–37, 42–43, 54–55).

Av de skriftliga uppgifterna framgår inte hur de kyrkliga lamporna såg ut eller vilka material de var gjorda av. Här kan i viss mån samtida avbildningar av lampor i kyrkokonsten vara till hjälp. Ett sammanhang där sådana återges är där de hålls av de visa och fåvitska jungfrurna. De visas lampor brinner, de har sin olja kvar, medan de okunniga, fåvitska håller sina lampor upp-och-ned för att visa att oljan är bortslösad. Flertalet av bilderna hör till andra

Figur 1. Hargs kyrka, Uppland. Målningen är, enligt en nu försvunnen inskrift, utförd 1514. Foto Lennart Karlsson, Statens historiska museer.

delen av 1400-talet och början av 1500-talet.

Utifrån formen på lamporna i kalkmålningar och regional träskulptur är det i huvudsak tre modeller som förekommer. Den första är bägarformad med rundad eller trattformad överdel och i regel ett skaft. Sådana har bland annat målats i Knutby, Harg och Edebo kyrkor under 1500-talet (se fig. 1). I Sänga kyrka är en liknande lampa avbildad i en målning från 1470-talet.

Den andra typen av lampa är utformad som en medeltida gryta – sfärisk och med ett utsvängt bräm, med eller utan skaft. Ett tydligt exempel finns från Söderala i Hälsingland, från 1500-talets första fjärdedel (se fig. 2).

Den tredje och sista gruppen har en rak, ofta låg, överdel och skaft. Exempel finns i Gökhemms kyrka i Västergötland i Enångers kyrka i Hälsingland och i korportalen i Burs på Gotland (se fig. 3 och 4).

Figur 2. Katarina av Vadstena. Söderala kyrka, Hälsingland. 1500-talets första fjärdedel. Foto Lennart Karlsson, Statens historiska museer.

Den sistnämnda är daterad till 1300-talets andra fjärdedel, medan de båda andra avbildningarna hör till 1400-talets andra hälft.

Den tredje modellen påminner

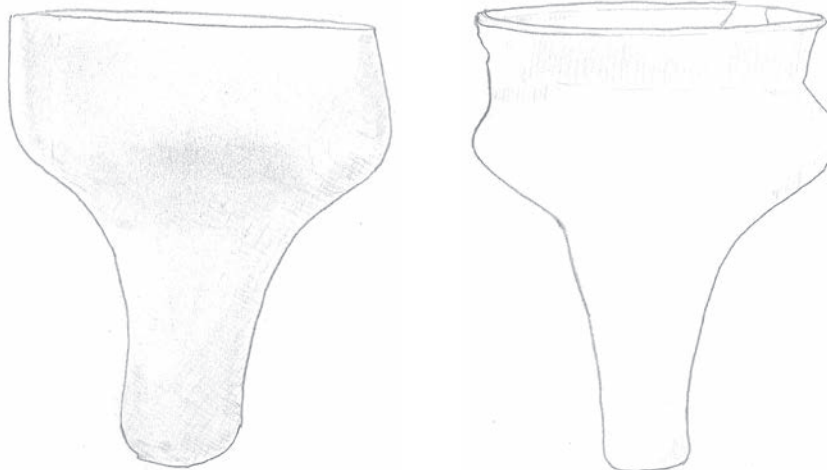
Figur 3 (övre bilden). Visa jungfrur i korportalen i Burs kyrka, Gotland. Foto Alfred Edle 1941. Kulturmiljöbild

Figur 4 (nedre bilden). Gökhem kyrka, Västergötland. Målning av Amund Nilsson, 1487. Foto Lennart Karlsson, Statens historiska museer.

mest om samtida ljushållare eller ljusstavar i trä. De två första sorterna föreställer eller refererar istället troligen till olika sorters glaslampor. Det finns tydliga paralleller till dessa former, bland annat i fynd från Tjeckien och Tyskland (Baumgartner & Krueger 1988, s. 437–438, se fig. 5 och 6). De trattformade varianterna liknar sådana glaslampor som avbildas hängande i ställningar i västeuropeiska, medeltida manuskript, men som alltså också hittats som arkeologiska fynd. I England hör glaslampor av den här typen

till ett av de vanligaste medeltida glasfynden (Harden 1969, s. 101; Hurst Vose 1984; Egan 2010; Keys & Pearce 2010). På utsidan av ett altarskåp i Lau på Gotland avbildas en hängande glaslampa, liknande dem som finns på framställningar från västra Europa under denna tid.

Även de grytformade lamporna finns det alltså paralleller till bland bevarade glaslampor, men det är även möjligt att dessa är tänkta att föreställa gjutna bronslampor. Sådana finns avbildade på en hantverkarbild från Nürnberg från 1518

Figur 5 (vänster). Glaslampa tillverkad i Böhmen, funnen i Prag. 1300-tal. Höjd 17,5 cm. Ofärgat, svagt gultonat glas. Efter förlaga i Baumgartner & Krueger 1988

Figur 6 (höger). Glaslampa tillverkad i Tyskland, funnen i Wohl Mainz. 1300–1400-tal. Höjd 11 cm. Grön-tonat glas. Efter förlaga i Baumgartner & Krueger 1988.

(Stadtbibliothek Nürnberg, Germanisches Nationalmuseum. Amb. 279.2° Folio 9 recto [Landauer I]).

De olika avbildningarna visar troligen att åtminstone glaslampor, kanske även lampor av andra material, var igenkänningsbara för den publik som målningarna vände sig till. Att lamporna i flera fall översattes med något som kanske var mer vanligt förekommande – ljus- eller blosshållare – kanske dock talar för att referensen till glaslampor inte var helt självklar.

Sammantaget gör avbildningarna det troligt att lampor av glas har använts i kyrkliga sammanhang. Det finns dock bara ett fåtal arkeologiska belägg för sådana. Att de avbildade jungfrurnas lampor i flera fall översattes till hållare för ljus eller blosstärker den bild som Olaus Magnus ger – att lampor inte var

något alldagligt belysningsredskap utan främst brukades i kyrkorna och i frälsets salar.

Senmedeltidens lampor – avslutande kommentar

Utifrån de skriftliga belägg som finns är det alltså sannolikt att lampor användes under senmedeltiden i Sverige, och att åtminstone en del av dem var av glas. Det är troligt att tran användes som bränsle, men också att andra typer av fett kan ha använts. Tranet har inte heller bara nyttjats som lampbränsle utan också haft andra viktiga användningsområden. Beläggen för lampor kommer från kyrkor, främst kloster- och domkyrkor, även om Olaus Magnus också nämner ett användande i de ”högtuppsattas” salar. Bland annat från England finns exempel på att

nattlampor använts i senmedeltida slottsmiljöer, där sådana, troligen av glas eller sten, i flera fall omtalas i slottsinnehavarens kammare (Woolgar 1999, s. 89). Möjligen är det ett liknande användande Olaus Magnus refererar till. Vid borgen Ragnhildsholmen i Bohuslän, som visserligen inte är senmedeltida, den förstördes 1320, finns både lampor av sten och en sådan av stengods (Kjellberg 1948, s. 58; SHM inv. 7040:100).

En av förklaringarna till de få senmedeltida lampfynden kan vara att lampor faktiskt varit ovanliga utanför kyrkor och borgar. Det är samtidigt möjligt att glaslamporna, vars former i flera fall är relativt anonyma, också är underrepresenterade för att de inte har identifierats som lampor, och för att de varit gjorda av en typ av glas som lätt bryts ned.

En tredje möjlighet är att en mer vardaglig form av lampor funnits, men ännu inte kunnat identifierats – antingen för att lampformen är enkel och anonym (jfr Sundkvist & Eklund 2014, s. 147–148) eller för att inte specialtillverkade behållare använts för ändamålet. I princip kan vilket kärl som helst, som inte är lättantändligt, fyllas med olja, tran eller fast fett och brukas som lampa, vilket det finns gott om exempel på från senare tidsperioder (Sjögård 1990, s. 39, 54–55).

Linda Qviström är arkeolog vid Upplandsmuseet och doktorand i arkeologi vid Stockholms universitet. I hennes kommande avhandling tas ämnet belysning upp ur ett bredare perspektiv.

Referenser

- Axrud, Henrik 2015. Lerbottnar: En granskning av fem tolkningar. Kandidatuppsats i historisk arkeologi. Lund: Lunds universitet
- Baumgartner, Erwin & Ingeborg Krueger 1988. Phönix aus Sand und Asche: Glas des Mittelalters. München: Klinkhardt & Biermann
- Bengtsson, Herman 2010. Bevarade och försvunna inventarier. Uppsala domkyrka V: Inredning och inventarier, Bengtsson, Herman, Estham Inger & Unneback, Axel. Sveriges kyrkor, konsthistoriskt inventarium, Vol. 231. Uppsala: Upplandsmuseet, s. 27–212
- Berg, Gösta 1939. Ljustillverkning i äldre tid. Liljeholmens stearinfabrik 1839–1939: Första delen Lars Johan Hiertas tid 1839–1872. Stockholm
- Berg, Gösta 1982. Tranlampor och sävvekar. Saga och Sed. Kungl. Gustav Adolfs Akademiens årsbok (1980), s. 63–82
- Bernhardt, Hulda Brastad 2005. Soapstone Lamps and Hearths from Medieval Trondheim. *Lychnological Acts 1: Actes Du 1er Congrès International d'études Sur Le Luminaire Antique* (Nyon - Genève, 29.IX – 4.X.2003), Chrzanowski, Laurent (red.). *Monographies Instrumentum* 31. Montagnac: Editions Monique Mergoïl, s. 39–41
- Berntsen, Arnstein 1965. Lys og lysstell gjennom 1000 år. Oslo: Gyldendal
- Bohm, Carola, Christensson, Eva, Fjæstad, Monika, Lampel, Katarina Lindahl, Karin, Lundwall, Eva & Sandström, Tom 2005. Arkeologisk konservering: Från fält till laboratorium. Stockholm: Riksantikvarieämbetet
- Brenker, Fabian 2014. Hochmittelalterliche Beleuchtungsformen im deutschen Südwesten. Ein interdisziplinärer Blick auf die profane Sachkultur des 12. und 13. Jahrhunderts. *Zeitschrift für Archäologie des Mittelalters* 42, s. 159–202
- Brorsson, Torbjörn 2002. Lampor. Keramik i Sydsverige: en handbok för arkeologer, Lindahl, Anders, Olausson, Deborah & Carlie, Anne (red.). *Institute of Archaeology report series* 81. Lund: Lunds Univ., Keramiska Forskningslaboratoriet, s. 154
- Bäck, Mathias 1996. Ljus i vårt hus. *Historiska nyheter* (61), s. 22
- Bäck, Mathias 2008. Bilaga 4: Keramikanalys. Bosättning och kyrkogård vid Gamla Uppsala kyrka. *Upplandsmuseets rapporter* 2008:07. Hans Göthberg. Uppsala: Upplandsmuseet.
- Bäck, Mathias & Roslund, Mats 2017. Kökets och bordets kärl i medeltidens Nyköping – internationellt varubyte och östsvensk urbanisering. *Den nya köpingen Perspektiv på Nyköpings äldsta historia*, Carelli, Peter (red.). Stockholm: Arkeologerna, s. 53–91
- Cassel, Kerstin 1999. Västergarns antikvariska historia. *Västergarnsstudier*. Cassel, Kerstin, Hed Jakobsson, Anna, Renck, Anna Maria & Zachrisson, Torun. Stockholm: Riksantikvarieämbetet, s. 25–38
- Cinthio, Maria 1983. Lampor och ljus i det medeltida Lund. *Kulturen: En årsbok till medlemmarna av Kulturhistorisk föreningen för södra Sverige*, s. 135–48

- Dahlbäck, Göran 2002. Stockholm blir stad 1250–1560. Staden på vattnet. Del I: 1252–1850, Nilsson, Lars (red.). Monografier utgivna av Stockholms stad, 159:1. Stockholm: Stockholmia, s. 15–72
- De Bruun, Frans, Welinder, N.J., Simonsson, Ivar och Roosval, Johnny 1924. S. Nikolai eller Storkyrkan i Stockholm: Konsthistoriskt inventarium. Redigerad av Johnny Roosval. Vol. I. Församlingshistoria. Sveriges kyrkor, konsthistoriskt inventarium., Vol. 17. Stockholm: A.B. Gunnar Tisells tekniska förlag
- Egan, Geoff 2010. The medieval household: daily living, c. 1150–c. 1450. Medieval finds from excavations in London 6. Woodbridge, Suffolk, UK ; Rochester, NY: Boydell Press in association with Museum of London
- Ehn, Ola & Gustafsson, Jan Helmer (red.) 1984. Kransen: Ett medeltida kvarter i Uppsala. Upplands fornminnesförenings tidskrift 50. Uppsala: Almqvist & Wiksell
- Ekre, Rune, Hylander, Carl & Sundberg, Rolf 1994. Lödösefynd: ting från en medeltidsstad. Lödöse: Stödfören. för Lödöse museum
- Ersgård, Lars 1988. Vår marknad i Skåne: bebyggelse, handel och urbanisering i Skanör och Falsterbo under medeltiden. Lund studies in medieval archaeology 4. Stockholm: Almqvist & Wiksell International.
- Ersgård, Lars 2006. Lerbottnarna och dt tidigmedeltida samhället. Liljan: om arkeologi i en del av Malmö. Larsson, Stefan (red.). Stockholm: Riksantikvarieämbetet, s. 48–63
- FMIS. Fornsök. <http://www.fmis.raa.se>
- Fritz, Birgitta & Elfving, Lars (red.) 2004. Den stora kyrkofesten för Sankta Katarina i Vadstena år 1489: samtida texter med översättning och kommentar. Handlingar 27. Stockholm: Kungl. Samfundet för utg. av handskrifter rörande Skandinaviens historia
- Granlund, John 1972. Säljakt: Sverige. Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid från vikingatid till reformationstid. Bd. 17. Malmö: Allhem, sp. 694–695
- Granlund, John 1974. Tran: Sverige. Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid från vikingatid till reformationstid. Bd. 18. Malmö: Allhem, sp. 551–552
- Grieg, Sigurd 1933. Middelalderske byfund fra Bergen og Oslo. Oslo: Det norske videnskaps-akademi i Oslo
- Harden, Donald 1969. Medieval glass in the west. Eight International Congress on Glass. Sheffield: Society of Glass Technology
- Henni, Andreas, Gustavsson, Rudolf, Ljungkvist, John & Spindler, Luke 2018. Whalebone Gaming Pieces: Aspects of Marine Mammal Exploitation in Vendel and Viking Age Scandinavia. *European Journal of Archaeology* 21 (4), s. 612–31
- Heron, Carl, Andersen, Søren, Fischer, Anders, Glykou, Aikaterini, Hartz, Sönke, Saul, Hayley, Steele, Val & Craig, Oliver 2013. Illuminating the Late Mesolithic: Residue Analysis of 'Blubber' Lamps from Northern Europe. *Antiquity* 87 (335), s. 178–88.
- Hildebrand, Hans 1898–1903. Sveriges medeltid: Kulturhistorisk skildring. Tredje delen. Stockholm: P.A. Norstedt & söner

- Hultén, Birgitta 1980. Ertebøllekulturens lampor. *Ale Historisk tidskrift för Skåneland*, (4), s. 1–5
- Hurst Vose, Ruth 1984. From the Dark Ages to the Fall of Constantinople. The History of Glass: Traces Major Developments in Glass Production from Pre-Roman Times. Klein, Dan & Lloyd, Ward (red.). London: Bookmart, s. 39–66
- Johansson, Mikael 2007. Tukholman punasavikeramikka/Redware vessels in Stockholm/Röd gods i Stockholm. Ruukkuja ja ruhtinaita = Pots and princes; Saviastioita ja uunikaakeleita ajalta 1400–1700 = Ceramic vessels and stove tiles from 1400–1700 = Lerkärl och ugnskakel från 1400–1700. Majantie, Kirsi (red.) *Archaeologia Medii aevi finlandiae* 12. Turku: Aboa Vetus & Ars Nova, s. 48–58
- Johansson, Mikael. 2019a. Husgeråd – Keramiken i Huvudskede 1. En Stad Växer Fram - Människor Och Bebyggelse i Kvarteret Fältskären, Enköping 1050–1350. Arkeologisk Undersökning Raä 26:1–2, Centrum 22:3–12, Enköpings Socken och Kommun, Uppsala Län. *Rapporter Från Arkeologikonsult 2019:2673*, Lagerstedt, Anna (red.), s. 118–119
- Johansson, Mikael. 2019b. Husgeråd – Keramiken i Huvudskede 2. En Stad Växer Fram - Människor Och Bebyggelse i Kvarteret Fältskären, Enköping 1050–1350. Arkeologisk Undersökning Raä 26:1–2, Centrum 22:3–12, Enköpings Socken och Kommun, Uppsala Län. *Rapporter Från Arkeologikonsult 2019:2673*, Lagerstedt, Anna (red.), s. 178–182
- Johansson, Mikael. 2019c. Husgeråd – Keramiken i Huvudskede 3. En Stad Växer Fram - Människor Och Bebyggelse i Kvarteret Fältskären, Enköping 1050–1350. Arkeologisk Undersökning Raä 26:1–2, Centrum 22:3–12, Enköpings Socken och Kommun, Uppsala Län. *Rapporter Från Arkeologikonsult 2019:2673*, Lagerstedt, Anna (red.), s. 211–214
- Johansson, Mikael. 2019d. Husgeråd – Keramiken i Huvudskede 4. En Stad Växer Fram - Människor Och Bebyggelse i Kvarteret Fältskären, Enköping 1050–1350. Arkeologisk Undersökning Raä 26:1–2, Centrum 22:3–12, Enköpings Socken och Kommun, Uppsala Län. *Rapporter Från Arkeologikonsult 2019:2673*, Lagerstedt, Anna (red.), s. 276–287
- Kerkkonen, Gunvor 1974. Tranhandel: Finland. *Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid från vikingatid till reformationstid*. Bd. 18. Malmö: Allhem, sp. 561–562
- Keys, Lynne & Jacqui, Pearce 2010. Hanging lamps. *The medieval household: daily living, c. 1150–c. 1450*. Egan, Geoff. *Medieval finds from excavations in London* 6. Woodbridge, Suffolk, UK ; Rochester, NY: Boydell Press in association with Museum of London, s. 127–130
- Kjellberg, Sven T. 1948. Oljelampor. *Kulturen: En årsbok till medlemmarna av Kulturhistoriska föreningen för södra Sverige*, s. 44–81
- Lagerberg, Carl. 1910. *Till belysningsredskapens historia*. Göteborgs museum: Årstryck, s. 67–89
- Lees, T 1882. Cresset Stones. *The Archaeological Journal* (39), s. 390–396
- Liljegren, Ronnie 1981. "Ler"-bottnar. *META* 1981 (3–4), s. 38–40
- Lithberg, Nils 1916. Tranlampor af lera i Nordiska museet. *Fataburen: Kulturhistorisk tidskrift* (1915), s. 163–170

- Nilsen, Gørill 2017. Surplus Production and Marine Resource Use in the North Norwegian Iron Age: North Norwegian Iron Age Maritime Economies. *International Journal of Nautical Archaeology* 46 (2), s. 231–252
- Olaus Magnus 1555. *Historia de gentibus septentrionalibus. Impressum Romae apud Ioannem Mariam de Viottis Parmensem, in aedibus diuae Birgittae nationis Suecorū & Gothorum, anno à Christo nato M. D. LV. mense Ianuario, sedente Iulio III. pont. max. Pontificatus verò eiusdem anno quinto.*
- Persson, Maria, Andersson, Fredrik, Guinard, Michel och Lindkvist, Ann 2002. Bronsålderslämningar i Kumla: Gravar och gropar. *Uppland, Danmarks socken, Danmarks Kumla 2:2, Raä 38. Arkeologisk slutundersökning SAU skrifter nr 3. Uppsala: Societas Archaeologica Upsaliensis.*
- Pettersson, Johan 1999. Skärgårdsverken i Bohuslän: trankokerier och salterier under 1700-talets sillfiskeperiod. [Stockevik: J. Pettersson].
- Roslund, Mats 2001. *Gäster i huset: kulturell överföring mellan slaver och skandinaver 900 till 1300. Skrifter utg. av Vetenskapssocieten i Lund 92. Lund: Vetenskapssocieteten i Lund.*
- SDHK. Riksarkivet. Svenskt Diplomatariums huvudkartotek
- Schröder, Michael 1964. *Olielampen i den vestlige verdens kulturområde. Köpenhamn: Spektrum.*
- SHM. Statens historiska museum. Föremålssamlingar.
- Sjögård, Göran 1990. *Med ljus och lykta: Människan och ljuset från bondesamhälle till industrisamhälle. Licentiatavhandling. Lund: Lunds universitet.*
- Stadtbibliothek Nürnberg, Germanisches Nationalmuseum.
- Stenberg, Ragnar 1959. *Evighetslampa. Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid från vikingatid till reformationstid. Bd. 4. Malmö: Allhem, sp. 76–77*
- Stenholm, Leifh 1981a. *Lerbottnar. META (1), s. 36–38*
- Stenholm, Leifh 1981b. *Motreplik. META (3–4), s. 59–60*
- Stenholm, Leifh 1981. *Lerbottnar till belysning. Ale Historisk tidskrift för Skåneland (2), s. 17–30*
- Stolt, Bengt 1977. *Oljelampor från äldre medeltid. Hikuin (3), s. 195–210*
- Stolt, Bengt 2001. *De mystiska stenföremålen – luminarierna. Kyrkliga sällsyntheter på Gotland och annorstädes. Visby: Ödins Förlag AB, s. 118–131*
- Sundkvist, Anneli, och Eklund, Susanna 2014. *Gilltuna – där man följde traditionen. Den första storskaligt undersökta tuna-gården. Särskild arkeologisk undersökning av boplatsslämningar från förromersk järnålder till vikingatid. Fornlämningar Västerås 1252 och 1356, Västmanland. SAU rapport 2014:4. Uppsala: Societas Archaeologica Upsaliensis.*
- Tidström, Anders 1891. *Anders Tidströms resa i Halland, Skåne och Blekinge år 1756: med rön och anmärkningar uti oeconomien, naturalier, antiqviteter, seder, lefnads-sätt. Weibull, Martin (red.). Lund: De Skånska landskapens historiska o. arkeologiska förening*

- Troels-Lund, Troels Frederik. 1934. *Dagligt liv i Norden på 1500-talet. VI. Vardag och fest.* Stockholm: Albert Bonniers
- Vilkuna, Kustaa. 1972. *Säljakt.* Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid från vikingatid till reformationstid. Bd. 17. Malmö: Allhem, sp. 686–694
- Vollan, Odd. 1974a. *Tran.* Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid från vikingatid till reformationstid. Bd. 18. Malmö: Allhem, sp. 549–551
- Vollan, Odd. 1974b. *Tranhandel.* Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid från vikingatid till reformationstid. Bd. 18. Malmö: Allhem, sp. 557–560
- Wahlöö, Claes. 1976. *Keramik 1000–1600 i svenska fynd.* *Archaeologica Lundensia, VI.* Lund: Kulturhistoriska museet Lund
- Walerius, Ernst. 1973. *Pottmakare Krukmakare Kakelugnmästare i Falkenberg.* Lund: Folklivsarkivet i Lund
- Wallem, Fredrik B. 1907. *Lys og lysstel i norske kirker og hjem.* Kristiania: Norsk Folkemuseum
- Wallin, Lasse. 1981. *Lerbottnar - återigen.* META (3–4), s. 58–59
- Woolgar, Christopher Michel. 1999. *The great household in late medieval England.* New Haven, CT: Yale University Press.
- Yrwing, Hugo. 1974. *Tranhandel: Sverige.* Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid från vikingatid till reformationstid. Bd. 18. Malmö: Allhem, sp. 557–560
- Österholm, Sven. 1997. *Traceable remains of train-oil on neolithic seal-hunter sites. Remote sensing, Vol. 1: Applied techniques for the study of cultural resources and the localization, identification and documentation of sub-surface prehistoric remains in Swedish archaeology. Volume 1: Osteo-anthropological, economic, environmental and technical analyses.* Burenhult, Göran (red.) *Thesis and papers in North-European archaeology (13a)*, s. 163–164

Muntliga uppgifter

Georg Haggrén, Helsingfors universitet

Mathias Bäck, Arkeologerna, Statens historiska museer

